

Щасливої дороги, сину!

Першим університетом для Бориса Євгеновича була родина, в якій він виріс. Його батька — Євгена Оскаровича Патона — я бачив єдиний раз у 1952 р. Це сталося у Київському політехнічному інституті в день захисту Борисом Євгеновичем дисертації на здобуття ученого ступеня доктора технічних наук. Першим опонентом дисертації був академік Сергій Олексійович Лебедев. Мені, тоді аспіранту Інституту електротехніки АН УРСР, треба було зустрітися з ним для консультації з теми кандидатської дисертації, яку він запропонував (тригер на безлампових елементах). Коли я увійшов до залу, де засідала вчена рада, він був уже заповнений. Члени ради сиділи за довгим столом у центрі залу, а перед столом і трішки збоку в кріслі з підлокітниками сидів Євген Оскарович Патон. Прямо перед собою він тримав ціпок, поклавши на нього схрещені руки. Багато хто, а не лише я, з інтересом розглядали знаменитого вченого. Він дивився прямо перед собою, про щось задумавшись, і так просидів увесь захист, який пройшов дуже успішно. Запам'яталася велика кількість відгуків від промислових підприємств про результати робіт, виконаних Борисом Євгеновичем. Коли захист закінчився, я зумів проконсультуватися з С.О. Лебедевим і, пам'ятаю, залишився дуже задоволений цим.

Борис Євгенович тоді був заступником директора Інституту електрозварювання АН УРСР (ІЕЗ АН УРСР), очолюваного батьком, що й носив його ім'я, присвоєне інституту в рік 75-річчя Є.О. Патона. Коли учений секретар ради зачитав біографічну довідку про дисертанта, з'ясувалося, що Б.Є. Патон старший за мене на три роки, закінчив Київський політехнічний інститут перед самим початком війни. Молодих фахівців, які закінчили технічні вузи в 1941 р., в армію не брали, а більшість з них послали на заводи, що випускали військову техніку. Так Б.Є. Патон опинився в числі танкобудівників.

Звичайно, мені й на думку не спадало, що я згадуватиму цю зустріч з двома Патонами через 50 років. Повертаючись до Євгена Оскаровича, який сидів у залі і про якого я тепер багато чого знаю, і ставлячи себе — батька трьох дорослих дітей — на його місце, намагаюсь уявити, про що міг думати 82-літній батько, спостерігаючи за захистом сина. Думки вченого швидко змінювали одна одну:

"Літа все більше і більше беруть своє..."

"...Можна було б і не приходити на захист, щоб уникнути зайвих розмов, але ж я член цієї ради і зобов'язаний бути тут... А хтось, напевно, подумає — уже без ціпка ходити не може, а сина підтримати прийшов..."

"...Не сина, дорогі колеги, а справу, якій віддав двадцять останніх років життя і яка має жити в сині!"

"...Знаю, не слід хвилюватися, дисертація відмінна. Стійкістю зварювальної дуги Борис почав займатися ще в роки війни, коли інститут був у Нижньому Тагілі, брав участь у створенні високоякісних зварювальних автоматів, що виручили танкову промисловість..."

"...У Нижньому Тагілі, коли ще тільки придивлявся до синів, старший, Володимир, спочатку здався беручкішим. Однак згодом з'ясувалося, що успішніше продовжуватиме головну справу мого життя, заради успіху якої всі ці роки працював, як вів, Борис. З літами він усе більше й більше і характером, і справами в мене. ...Тому й вирішив зробити Бориса своїм заступником в інституті. Тоді "сімейщину" не вітали, навпаки, забороняли. Проте наполіг на цьому і переконався, що правильно зробив. За півтора року, що минули, син зумів зняти з мене багато директорських турбот. Не покинув і свої наукові дослідження, отримав Державну премію".

"...Усю війну працювали за законами воєнного часу, не думали про дисертації. Зате багато хто привіз з Уралу ордени, в тому числі й Борис, а даремно їх не давали — за допомогою розроблених в інституті зварювальних автоматів зварено тисячі кілометрів швів танкової броні... Там теж був фронт".

"...Відгуків, що надійшли про дисертацію, мабуть, навіть забагато, — промайнуло в голові. — Для недоброзичливців, — а вони завжди знайдуться, — це причина сказати, що старий Патон перестарався, напевно, телефонував і писав листи куди тільки міг, щоб підтримали сина. Та й нехай, — так думати можуть ті, хто не знає, як на початку 30-х років мені довелося займатися зварюванням практично з нуля, як створювався інститут, який потім двічі майже гинув — на початку війни і після повернення в зруйнований Київ, і знову поставав, немов чарівний птах Фенікс, з попелу. За 20 років життя я таки поставив зварювання на ноги, перетворив його на одну з найважливіших галузей науки і техніки. А скільки вже зробив і як чудово працює Борис... Щасливої дороги, сину!"

Відгуків про дисертацію старий учений майже не слухав. Усі вони — він знав — були дуже позитивними. Зосередився лише, коли виступав перший опонент — академік Сергій Олексійович Лебедєв, один з найвідоміших у країні фахівців з проблеми регулювання і стабілізації електричних процесів у мережах та електротехнічних пристроях, якій й була присвячена дисертація сина. Відомий учений високо оцінив роботу і побажав молодому дисертанту успіхів у подальшому розвитку досліджень. Під час обговорення дисертації виступаючих було вдосталь. Євген Оскарович усіх їх знав і навіть міг передбачити, що вони скажуть, тому, ймовірно, не дуже вслухався. Та ось слово взяв академік К.К. Хренов. Колись — це було відразу після війни — Євген Оскарович запросив його, лауреата Сталінської премії за розробку технології зварювання під водою, у Київ своїм заступником по інституту. Проте... не спрацювалися. Костянтин Костянтинович захоплювався написанням книг, рекламуванням свого методу зварювання під водою, словом, стиль його роботи не відповідав завданням інституту. Він став проректором і завідувачем кафедри зварювання в КІІ. Підтримавши роботу дисертанта в принципі, додав, що відгуків занадто багато, вистачило б і половини.

У той час взаємини двох академіків мене не цікавили, і виступ К.К. Хренова я пропустив, так би мовити, повз вуха. Про репліку академіка мені нагадав член-кореспондент В.І. Труфяков уже тоді, коли я заходився писати цю книгу.

Рада присудила Б.Є. Патону вчений ступінь доктора технічних наук. Є.О. Патон мовчки просидів увесь захист. Коли оголосили результати, підійшовши до сина, обійняв його. У ці хвилини, ще переповнений розмірковуваннями про себе і сина, який за десять років на його очах виріс у справжнього вченого, він особливо гостро відчув, що Борис — це його друге "я". Син немов повторював його — був схожий характером — обов'язковий, енергійний, будь-яку справу доводив до кінця. "Хіба що м'якший стосовно людей, — подумалося йому, — але ж і часи не ті, війна з її жорстокістю вже позаду... Ставши його заступником по інституту, а фактично директором інституту, — так вдало в

нього склалися стосунки з колективом — він робить усе вже краще, ніж ослаблий батько...".

Я не берусь стверджувати, що відтворив справжні думки і почуття Є.О. Патона, але в якомусь наближенні, спираючись на відомі мені факти, вони могли бути й такими.

Розпочавши із захисту Б.Є. Патонем докторської дисертації, я проминув багато з того, що було до цих пір у родині Патонів. І хочу повернутися до років, що минули.

Батьківські університети

Вплив батька на Б.Є. Патона був величезним. За своїми людськими і діловими якостями вони — немов близнюки. Недарма українські астрономи, відкривши черговий астероїд, присвоїли йому подвійний номер 27-27 і назву "Патони".

Розповіді про Б.Є. Патона неможливо без розповіді про його батька.

Навряд чи комусь поталанило описати життя і творчість Євгена Оскаровича краще, ніж це зробив він сам у своїх "Спогадах" (М., 1958). Ми звернемося лише до головних сторінок, пов'язаних з початком становлення вченого, періодом Великої Вітчизняної війни та основними результатами діяльності цієї чудової людини.

"Я народився у 1870 р. у родині російського консула в Ніцці, колишнього гвардійського полковника Оскара Петровича Патона, — пише Є.О. Патон. — Я любив, і побоювався батька. Це була сувора, небагатослівна людина, скупа на зовнішні вияви почуттів, а насправді чуйна і щиросердна. У родині панувала сувора дисципліна. Нас, дітей, у родині було семеро — п'ять братів і дві сестри. Понад усе батько ненавидів ледарство і неробство. Дівчаткам це потурали, а з хлопчиків у родині питали за всіма правилами. Батько вимагав, щоб дома усі розмовляли російською, проте він також наполіг, щоб усі ми, крім рідної мови, вивчили ще французьку, англійську і німецьку. За це я був вдячний батьку і через десятки років".

У 1894р. Є.О. Патон закінчив Дрезденський політехнічний інститут і одержав диплом інженера-будівельника. В 1896 р. блискуче закінчив Петербурзький інститут інженерів шляхів й одержав диплом російського інженера. У 1900 р. захистив дисертацію, що давала право на звання професора. У 1904 р. він переїхав з Москви до Києва і став деканом інженерного факультету та завідувачем кафедри мостів Київського політехнічного інституту. У 1916 р. він одружився з Наталією Вікторівною Буддою. Тут, у Києві, у нього народилися діти — Володимир (1917) і Борис (1918). Він виконує низку проектів зі створення мостів і стає найбільшим фахівцем у цій галузі. В 1928 р. вперше ознайомився з електрозварюванням. У 1934 р. Є.О. Патон створив Інститут електрозварювання АН УРСР. Лиховісний 37-й обминув його родину. Саме в цей рік виповнилося 40 років його виробничого стажу.

В архівах НАН України зберігся виступ **Є.О. Патона** під час його вшанування на засіданні Президії. Він чітко відбиває той час і характер самого Є.О. Патона.

"Товариші, коли 15 років тому в Київському політехнічному інституті відзначали 25-річний ювілей моєї роботи, я отримав багато листів з хвалебними оцінками моєї діяльності. Згодом, коли я замислився над цим, то твердо переконався, що вони дуже перебільшені. Я справді завзято працював і працюю, не покладаючи рук. Це вірно. Та щоб я зробив яке-небудь відкриття в науці, зробив цінний внесок у неї, так цього у мене точно немає і про це я кажу цілком відверто.

(Академік О.Г. Шліхтер: — А мости!?)

Моє життя зводиться до безупинної праці, і, природно, вона має дати якісь результати. Та щодо видатного — думаю, що ні. Я вважаю, що святкування ювілеїв 25—40—50-річчя наукової роботи — це пережиток минулого і думаю, що далі оцінка роботи людей має бути іншою. От ви всі читали в газетах, як оцінили групу людей, які побували на Північному полюсі, їх справді є за що нагороджувати і це справді те, що потрібно відзначати. Візьміть переліт Чкалова та його товаришів в Америку. Це також велика

подія. І в науці трапляються факти, що людина працює і щось винаходить. Саме це потрібно цінувати і відзначати.

Зважаючи на це, я й прохав товаришів по інституту і нашого президента Олександра Олександровича Богомольця не робити цього вишанування. Проте вийшло не так. І хоча все відбувається скромно, мені доводиться бути присутнім на таких засіданнях, де знову ж таки йдеться про мене.

Я хотів би ще додати з приводу того, що сказав Олександр Георгійович Шліхтер. Він вважає мою працю такою, що відповідає теперішньому часу. Я мушу сказати, що мені надзвичайно приємно і радісно це чути і що мені не потрібна жодна перебудова зі зміною режимів. Я пояснюю це тим, що завжди трудився, а праця є основою часу, в якому ми нині живемо. І тому мені, як звиклому трудитися, це було дуже просто. Однак, до речі, мушу зізнатися, що за браком часу я не зміг поповнити свої знання вивченням творів Маркса і Енгельса. Проте мене тішить все те нове, що я бачу, чому вчать людей, у мене це якось природно виходить. І я вважаю, що цим самим зменшується та прогалина, яку я не мав змоги вчасно заповнити.

На закінчення хочу сказати, що можу завірити Президію Академії наук, наш уряд і партію, що решту своїх сил я, безумовно, присвячу і зроблю все від мене залежне для того, щоб нашому соціалістичному будівництву принести користь, яка можлива за мого стану здоров'я". (Оплески.)

Відверто прямим і сміливим був Є.О. Патон! Сказати в той час, що він не читав творів Маркса і Енгельса (що було записано в протокол!) було далеко не небезпечно. Він не міг не знати про це. Всього місяць тому від брудної руки одного з "доброзичливців" постраждав член-кореспондент В.С. Фількенштейн*.

Є.О. Патона справді врятувала... праця. Наприкінці 1940 р. він запросив до інституту М.С. Хрущова. Про це у своїх спогадах **Євген Оскарівч** пише:

"...Приїхавши до нас, Микита Сергійович попросив, щоб його відразу ж провели в лабораторію, де можна побачити в дії новий зварювальний автомат. Разом з ним туди пішли я і дехто із співробітників. Через п'ять хвилин верстат було запущено. Секретар ЦК КП(б)У уважно стежив за тим, як уздовж шматка сталі повзе зварювальна головка, автоматично подаючи електрод із заданою швидкістю. Вперше довелося товаришу Хрущову бачити зварювання, за якого дуга схована від очей. Дивною здалася йому і та велика швидкість, з якою на шматку сталі наростав невидимий поки що шов.

Я давав лише найкоротші пояснення про суть і особливості нового способу зварювання. Микита Сергійович швидко розібрався в його перевагах. Коли збили чорну кірку запеченого шлаку й оголилася луската поверхня звареного стику, Микита Сергійович обернувся до мене:

— Усе бачу сам, Євгене Оскарівчу. Ви і ваші товариші зробили велику, можна сказати, велетенську справу. Автоматичне зварювання неодмінно потрібно застосовувати в нашій промисловості. І зробити це ми постараємось відразу, з великим державним розмахом. Прошу Вас, не відкладаючи, написати мені доповідну записку. Зазначте точно, з яких заводів, на вашу думку, краще почати. І що для цього потрібно зробити урядовим органам. Це перше.

Друге: викладіть, що потрібно Вам, інституту, чого потребуєте, чим ми можемо допомогти Вам. Не соромтеся у своїх вимогах, справа того варта. А я вже особисто доповім про все Союзному уряду. І про те, що бачив у Вас, і про ваші й свої пропозиції. Домовились? Згодні?"

На підставі доповідної записки Є.О. Патона М.С. Хрущов написав доповідну записку Сталіну. Той наказав терміново підготувати постанову РНК і ЦК ВКП(б) про

* Фількенштейн Володимир Соломонович (20.08.1896—16.09.1937) — фізико-хімік, чл.-кор. АН УРСР (1934), працював в Інституті хімії та Інституті фізичної хімії АН УРСР заступником директора. На підставі листа НКВС Президія АН УРСР 02.06.1937 р. прийняла постанову про виключення його зі складу АН УРСР. Він був репресований, реабілітований посмертно.

розвиток і застосування розробленого в Інституті електрозварювання АН УРСР зварювання під флюсом на 20 заводах країни.

У розмові з Хрущовим Сталін запитав:

— А Патон впорається?

— Я впевнений, що впорається, — відповів Хрущов. І не помилився.

Про розмову Хрущова зі Сталіним мені розповів Б.Є. Патон.

20 грудня 1940 р., всього через два тижні після цієї розмови, було прийнято постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б), де наголошувалося на значних перевагах методу автоматичного електрозварювання голим електродом під шаром флюсу порівняно з іншими методами дугового зварювання і відзначалась велика робота, виконана Інститутом електрозварювання АН УРСР щодо розробки апаратури і технології швидкісного автоматичного зварювання. Інститут зобов'язали допомагати в освоєнні зварювання під флюсом 20 найбільшим заводам країни.

Є.О. Патона запросили в Кремль. У заступника Голови Раднаркому В.О. Малишева зібралися всі наркоми, згадані в постанові. Приїхав з Києва і М.С. Хрущов.

"...Люди, яких знає вся країна, уважно слухали мене, українського вченого, вникали у подробиці, своїми запитаннями намагалися з'ясувати, що може дати новий метод зварювання промисловості, — згадував про цю нараду Є.О. Патон. — Вперше я так близько зіткнувся зі старшими командирами нашої індустрії.

Прислухаючись до зауважень наркомів, я думав про велику відповідальність людей науки перед народом. Будь-яка наша, нехай найменша, помилка стане злочинною, якщо непоміченою вийде з лабораторії і неминуче буде помножена на невдачі в десятках цехів".

З того часу М.С. Хрущов завжди підтримував Є.О. Патона. До речі, в Інституті електрозварювання ні в 1937 р., ні пізніше ніхто не зазнав репресій. І причиною цього була не тільки підтримка М.С. Хрущова, а знову ж таки... праця. Робота була організована так, що писати наклепи часу та й причин не було — атмосфера в інституті визначалася високою порядністю його керівника.

Не могу не сказати, що в 1937 р. тільки випадок врятував родину мого батька. Увійшовши до кабінету, зазначеного у повістці, що викликала до НКВС, батько побачив чоловіка, який сидів за столом. Той, глянувши на нього, раптом запитав:

— Миколо Васильовичу! Це Ви? — Взяв у батька повістку, порвав її і тихо сказав:

— Йдіть звідси і нікому не кажіть, що були в мене! Колишній учень мав мужність врятувати свого вчителя. Про це батько розповів мені через багато років, за рік до смерті.

Із середини грудня 1940 р. Є.О. Патон в інституті бував наїздами — один раз на місяць приїздив на тиждень для вирішення термінових справ. Його тимчасово перевели в Москву, у Раднарком СРСР, призначивши Державним радником. Завдання — координувати діяльність різних наркоматів і десятків організацій, двадцятьом найбільшим заводам країни за півроку надати робочі креслення автосварювальних установок, силами інститутських інструкторів забезпечити заводам технічну допомогу — аж до пуску й освоєння нової техніки. Євген Оскарович немов помолодшав. У свої 70 років він розвинув кипучу діяльність і домогся швидкого розгортання робіт, передбачених постановою.

Незабаром прийшла й цілком заслужена нагорода: Євгену Оскаровичу Патону було присуджено Сталінську (нині Державна) премію першого ступеня (сто тисяч крб.).

Є.О. Патон, однак, вважав несправедливим, що премію присуджено лише йому, а не колективу творчих учасників роботи. Він надіслав лист Голові Раднаркому СРСР В.М. Молотову, в якому доводив необхідність виправити помилку. І додав список співробітників, які безпосередньо брали участь у створенні автоматичного зварювання під флюсом.

"Товариш Сталін не помиляється, — відповів Молотов. — Для преміювання співробітників уряд виділить додаткові кошти у Ваше розпорядження".

Є.О. Патон не став чекати обіцяних грошей. Він запросив до себе головних учасників роботи і взяв номери їхніх ощадних книжок. А потім переказав їм усю суму. Собі не залишив нічого.

Додаткові кошти, однак, було виділено — також сто тисяч. Уряд виконав обіцянку Молотова. Наказом по інституту всі інші співробітники, які відзначилися під час **освоєння** й впровадження швидкісного зварювання, були премійовані.

Уряд дуже високо оцінив роботу українського вченого. Він опинився у списку найперших лауреатів Сталінської премії. Серед них були авіаконструктори Лавочкін, Льюшин, Яковлев, Мікоян, Полікарпов, Петляков, конструктор важких танків Котін, творці стрілецької зброї Дегтярьов, Шпагін, Токарев, артилерії — Грабін. Та великий подвиг Є.О. Патона був ще попереду.

З книги Б.М.Малиновського
"Академік Борис Патон – праця на все життя",
Київ "Наукова думка", 2002